

Jeroen van Westen over landschap

In een anonieme Greyhound-bus doorkruiste de reiziger geruisloos de Amerikaanse nacht. Hij dommelde wat, keek uit het raam en zag het landschap golven tot de horizon, viel weer in slaap. Toen hij wakker werd leek alles nog precies hetzelfde, het enige wat had bewogen waren de wijzers van zijn horloge. Ineens, van de weeromstuit, daagde het heldere besef: wat heeft zijn eigen land, Nederland, toch een rijk, gelaagd, genuanceerd landschap. (Je bent er wel zo door heen, met zo'n bus, maar toch). Een landschap dat zich niet makkelijk laat lezen, maar waar tal van verhalen en verledens in verborgen zitten, en waar een hecht verband bestaat tussen dat landschap en het leven dat daarin wordt geleid.

Achteraf – die dingen weet je altijd pas achteraf – was dit een bepalend moment in de loopbaan van Jeroen van Westen, kunstenaar, die het landschap als zijn grondstof neemt. Beekdalen, voorlanden, bedijking of stroomgebieden, hij leerde in zijn projecten veel van de samenwerking met hydrologen, historisch geografen. Hij weet zelfs dat een dijk een ziel heeft. Hij heeft een scherp oog voor plekken waar de leek schouderophalend aan voorbij gaat als zijnde onbetekenend en alledaags. In elk hoogteverschil zoekt hij betekenis: dat kan op een verborgen dijk duiden, of een vroegere zandrug, of de overgang van water naar land of andersom.

„Neem Teleport,” zegt hij, „bij station Sloterdijk aan de rand van Amsterdam. Als je goed kijkt loopt er een dijk oostelijk en zuidelijk achter het station langs; het station en bussenplein ervoor liggen als het ware in een kom waar vroeger water was. Ik zou daar heel graag met een reusachtige beamer een watertafereel projecteren, compleet met beurtschepen en grote vissen. Een week lang, eerst vaag, dan steeds helderder, om tenslotte weer te verdwijnen.”

Geheugen aanscherpen

Wat heeft een kunstenaar te zoeken in het landschap? Wat is zijn rol in de eeuwig voortgaande verbouwing van Nederland?

Bewustwording: dat is een van de producten, als je het zo wilt noemen, van een kunstenaar die zich met culturele planologie bezig houdt.

Van Westen wil plekken weer tot leven wekken, het geheugen aanscherpen, de mensen die er wonen aansluiting geven op hun omgeving en op wat er aan hun aanwezigheid vooraf ging. „Als je je omgeving kent, dan weet je beter wat er op het spel staat. Hopelijk voel je je dan meer betrokken bij lokale ontwerpbeslissingen.” Draagvlak, dus? „Ik wou het woord niet noemen. Dan lijkt het of het initiatief niet bij het landschap en zijn bewoners zelf kan liggen.” In de dertig jaar dat Jeroen van Westen hiermee bezig is heeft hij wel het besef dat cultuurhistorie ertoe doet, bij de 'gewone' burger flink zien groeien. Het heeft ook in het landelijk beleid wortel geschoten, vooral in de Nota Belvédère, die als uitgangspunt heeft: behoud door ontwikkeling. Maar bestuurlijk komt het niet erg door, vindt hij. Alleen de provincie Noord-Holland heeft een ambtenaar die speciaal met culturele planologie belast is, en dat op tijdelijke basis. En in Brabant is dit 'cross-over' vakgebied bij het Nieuwe Brabantse

Kunststichting ondergebracht. Die timmert wel aan de weg, maar het zit toch weer in de zachte hoek van de kunst in plaats van de harde hoek van de economie.

Grond verzetten

Wat is het verschil tussen wat hij als kunstenaar doet en wat een landschapsarchitect doet?

Van Westen: „Een landschapsarchitect maakt een plan dat gericht is op uitvoering, en uitvoering betekent altijd een interventie in het landschap. Dat vakgebied is verbonden geraakt, misschien wel t , met het programma van eisen en de opdracht. Het valt mij op dat de landschapsarchitecten die in concepten geïnteresseerd zijn, zoals Dirk Sijmons en Michael van Gessel, dicht tegen de manier van denken van een kunstenaar aanzitten.”

Kunst, vindt hij, gaat meer over gevoel en over inzicht dan over programma. „Wel kan mijn boek of beeld of project of wat het ook is, als input dienen voor de strategie van de landschapsarchitect. Als kunstenaar hoef ik geen grond te verzetten of waterlopen te veranderen, maar ik heb het wel gedaan om een verborgen betekenis van een landschap tot leven te wekken. Een kunstwerk kan mensen anders naar hun omgeving laten kijken. Het kan onderdelen van die omgeving zichtbaar en beleefbaar maken die in de loop van de tijd ondergesneeuwd zijn geraakt en vervolgens uit onze kennis en bewustzijn zijn verdwenen. Organisatorisch is het soms moeilijk om de integratie van mijn werk en dat van de ruimtelijk vormgevers tot stand te brengen. Wat dat betreft is een samen ontdekken en ontwerpen in een breed samengesteld team de beste werkwijze.”

Van Westens rol als kunstenaar is tevens die van regisseur; alles wat hij doet is erop gericht mensen tot interactie met het landschap te bewegen. Voor een nieuwe woonwijk, De Hoef 2, in het Brabantse Bernheze heeft hij samen met landschapsarchitect Stan Elings en Jos Verbakel van Compositie 5 Stedenbouw een project gedaan de historische geografie – en dan met name de waterhuishouding – van die plek heel direct verbindt met het dagelijks leven van de mensen die er tegenwoordig wonen. De wijk ligt ecologisch gezien in de bovenloop van een laaglandbeek, de straten kregen op zijn voorstel dan ook allemaal namen van beekjes uit hetzelfde stroomgebied die eindigen met '-loop'.

In de ondergrond van de wijk liggen nog de zwerfkeien die ooit door de Maas daar zijn afgezet. Daardoor geïnspireerd bedacht hij dat iedere bewoner twee keien moest krijgen:   n om ergens in de hemelwaterafvoer van het eigen dak en erf op te nemen, de andere om in het park aan het begin van de wijk te leggen. In die keien zijn bovendien namen gegraveerd van dieren, planten en insecten die van nature in de bovenloop van een laaglandbeek voorkomen. Deze handeling moet de bewoners ertoe aanzetten zich een voorstelling te maken van de waterhuishouding, en van de noodzaak het water in de wijk te houden. Ook heeft hij langs de groene as die door de wijk loopt, vijf meter hoge palen geplaatst met daarin nestkasten voor allerlei dieren, variërend van muizen tot vogels. „De beesten moeten het maar met elkaar zien te rooien, net als de bewoners van de wijk.”

Het boos rood konijn

Na zijn epifanie in de Greyhound-bus is Van Westen op zoek gegaan naar literatuur en documentatie over de raakvlakken van de cultuurgeschiedenis met het landschap. „Dat onderwerp bestond toen amper, er was nauwelijks iets over geschreven. Onbegrijpelijk, vond ik, omdat het voor mij zo evident is dat er een nauwe samenhang is tussen geologie, geografie, natuur, geschiedenis en cultuur. De grondgedachte achter al mijn werk is dat het landschap leesbaar is. Als je de 'taal' kent kun je daarin lezen hoe de cultuur zich verhoudt tot de natuur als oorspronkelijke auteur van het landschap: natuur en cultuur geven elkaar vorm.” Zijn eerste poging om die samenhang te onderzoeken, in 1981, was een boek getiteld 'De Tocht van het boos rood konijn: Een ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse landschap'. Tot zijn verbazing reageerden sommigen boos op de titel. Hoezo 'een' ontstaansgeschiedenis, dat kon er toch maar één zijn? Dat er meerdere denkbare cultuurgeschiedenissen konden zijn, dat was velen wat al te postmodern.

Van Westens recente project over de IJdijken draait om het weer letterlijk zichtbaar en ervaarbaar maken van de noordelijke en zuidelijke dijken van het IJ. Die dijken markeren de hoofdgeul van het eeuwenoude estuariumlanschap van het voorafgaande Oer-IJ dat bij Castricum in open verbinding met de Noordzee stond; de oudste stukken dateren uit ongeveer 1100. De noordelijke IJdijken zijn nu een Noordhollands provinciaal monument, en de provincie wil ze op een of andere manier een rol laten spelen in de nieuwe ontwikkelingen in dit gebied. Hoe dan? Dat is een vraag voor een team met daarin een kunstenaar.

In opdracht van veertien gemeenten en drie waterschappen - „ja, lekker complex, maar wel noodzakelijk” – en in samenspraak met landschapsarchitecten van H+N+S en Bureau Alle Hesper is hij op zoek gegaan naar de identiteit van die dijken, en daarmee van het gebied dat door die lijnen ontsloten wordt. „De noordelijke IJdijken lopen van het Wijkermeer tot aan Schellingwoude, de zuidelijke van Velsen naar de monding van de Diem. Toch ervaart bijna niemand ze meer als een eenheid, ze zijn tegenwoordig voor een groot deel in de omgeving opgegaan. Ik wil laten zien dat er tussen al die losse elementen – een dijk, een polder, een gemaal – wel degelijk samenhang is, dat ze samen een landschappelijk én cultureel systeem vormen, voortgekomen uit hoe de mensen leefden in het krekenslandschap van het Oer-IJ. Mijn manier van werken vereist een verticaal – intellectueel - perspectief op de tijd, dat wordt uitgewerkt in een horizontaal – zintuiglijk - beleefbaar landschap.”

Grappig genoeg heten de IJdijken bijna nergens 'IJdijken'. ..Aangezien we naar dijken kijken vanaf het land, zijn ze allemaal genoemd naar de polders die ze moesten veiligstellen. Dat houdt in dat je niet alleen naar de dijken zelf moet kijken, maar ook naar de gebieden die ze begrenzen.”

Geluidscontouren

Van Westen wil niet de cultuurhistorie onder een stolp plaatsen, maar een rol geven in het hier en nu, in de moderne economische context. „Mijn onderzoek richt zich op de vraag wat er nog van die structuren over is en wat er te zien is. Ik koppel de archeologie aan elementen

in het landschap die nu nog herkenbaar zijn." Het curieuze geval wil dat een deel van de IJdijken misschien alleen nog herkenbaar is dankzij de geluidscontouren van Schiphol, vertelt hij met zichtbaar plezier in de verbazing die deze mededeling teweeg brengt. „Ik wil het archeologische gegeven van Oer-IJ en IJdijken doortrekken als planologische kracht in het heden."

Kunst als die van Jeroen van Westen wordt niet alleen in het landschap, maar ook in de vergaderzaal gemaakt. Het zijn vaak langlopende projecten waar veel mensen bij betrokken zijn en waarvan zijn aandeel maar een onderdeel is. „De vraag naar de rol van de kunstenaar wordt altijd gesteld door 'de kunst' en de kunstenaar zelf. De kunstenaar gaat vaak twijfelen, maar de opdrachtgever niet, die ziet dat-ie nieuwe inzichten en resultaten krijgt. Geen enkele opdrachtgever staart zich blind op het feit dat hij van mij geen objecten krijgt. Dat wil niet zeggen dat er nooit objecten verschijnen in mijn werk. Soms is het goed om een betekenis te benadrukken met, wat ik noem, een leesteken. Denk aan de keien in De Hoef, of de tijdelijke projectie in Sloterdijk.

„Je moet het als kunstenaar natuurlijk wel leuk vinden om al die tijd met al die mensen jarenlang in gesprek te zijn. Ik vind het leuk, ik haal er inspiratie uit, daar leer ik over het landschap waar ik dan voor werk. Ik heb vroeger in mijn atelier zitten schilderen, maar ik miste toen de dialoog. Nu ga ik als het ware undercover en word deel van het proces. Ik ben daarin een stuk gereedschap, net als de ambtenaren en wetenschappers die het proces opzetten en uitvoeren.

„Dit is een nieuwe vorm van opdrachtgeverschap, een symbiose waarin de opdrachtgever iets inhoudelijk helder wil krijgen, en de kunstenaar kans ziet om het landschap te onderzoeken en te veranderen: direct of indirect. Net als de schilder Ruysdael uit de Gouden Eeuw geef ik het landschap vorm volgens de verborgen betekenissen die ik erin herken. Ik heb een visie op een plek en vertaal die in beeld."

Nostalgie

Is de belangstelling voor de relatie tussen cultuur en landschap een manifestatie van de hedendaagse hang naar nostalgie? Willen we het verleden kennen omdat alles toen beter was?

„Het besef dat we iets kwijt raken, ontstaat pas als dat 'iets' er al niet meer is, als we het gemis al constateren."

Is het daarmee nostalgie?

„Dat kan het makkelijk worden. Het gaat in de gesprekken over dit onderwerp altijd om behoud en zelden of nooit om ontwikkeling. Veel historisch bewustzijn wordt gevoed door een nostalgische inslag. Ik ben zelf géén nostalgicus, maar ik verzet me er niet tegen als anderen dat wel zijn. Ik wil juist dat mensen over het verleden gaan nadenken, dat het niet zonder aandacht verglijdt en vergeten wordt. Wat mensen vervolgens met dat bewustzijn wel of niet doen, tja, daar ga ik niet over. Woorden als 'identiteit' en 'draagvlak' gebruik ik dan ook zo weinig mogelijk, dat wordt al gauw een vorm van 'branding'.

„Ik zie het landschap als een perkament dat telkens weer wordt schoongeboend en opnieuw beschreven. Je kunt op die onderliggende lagen of verhaallijnen voortbouwen, want nieuwe teksten zijn mogelijk en vaak ook wenselijk – maar eronder blijft de oude tekst nog leesbaar er doorheen schemeren.“

Tracy Metz